

Despot Kovačević¹
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Originalni naučni članak
UDK 316.48:329.05(497.4/.7)
316.334.3:329(497.4/.7)
Primljen: 31.3.2020.
Prihvaćen: 20.7.2020

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2003354K>

UTICAJ POTPUNIH I PARCIJALNIH DRUŠTVENIH RASCEPA NA PARTIJSKE SISTEME – UPOREDNA ANALIZA ZEMALJA BIVŠE SFRJ²

The Impact of Full and Partial Social Cleavages on Party Systems – A Comparative Analysis of the Countries of the former SFRY

APSTRAKT: Partijski sistemi predstavljaju delove političkih sistema koji nastaju kao rezultat interakcije političkih partija. Kao ishod partijskih odnosa nastaju karakteristike koje određeni partijski sistem smeštaju unutar tipologije partijskih sistema. U objašnjenju prirode partijske kompeticije može se govoriti o nizu faktora koji se najčešće smeštaju u kategorije institucionalnih i socio-strukturnih. U ovom radu analizira se uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rascepa na partijske sisteme. S obzirom da se teorija društvenih rascepa pokazala nedovoljnom u objašnjenju partijskih razlika i dinamike partijskih sistema, posebno u novim demokratijama, analizu ćemo dopuniti i konceptom parcijalnih društvenih rascepa. Kroz ovo istraživanje pokazuje se nedvosmislen uticaj dominantnih društvenih rascepa na stanje i promene u partijskim sistemima. Iako u nekim slučajevima ne postoje promene tipa partijskog sistema, može se zaključiti da upravo u ovim slučajevima postoje trajni i ukorenjeni društveni rascepi, ali i rascepi koji nisu potpuni, pa utiču u datom periodu na odnose u partijskom sistemu. Kao dominantna tema u političkoj kompeticiji ističu se identitetska pitanja i to znatno više u zemljama gde nisu rešeni etnički odnosi.

KLJUČNE REČI: partijski sistem, političke partije, društveni rascepi, parcijalni rascepi, partijska kompeticija, nove demokratije

ABSTRACT: Party systems represent parts of political systems which arise as a result of interactions between political parties. Party relations produce

1 despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

2 Ovaj rad je nastao kao deo istraživanja u pisanju doktorske disertacije „Institucionalizacije partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ“. S obzirom da je istraživanje rađeno do 2016. godine, ovaj rad je izmenjena i dopunjena verzija.

characteristics which place a particular party system within the typology of party systems. A number of factors can be considered in explaining the nature of party competition, most often placed within the categories of institutional and socio-structural factors. This paper analyses the impact of full and partial social cleavages on party systems. Given that the theory of social cleavages has proved insufficient in explaining party differences and the dynamics of party systems, especially in new democracies, we will improve the analysis by including the concept of partial social cleavages. This research shows the unequivocal influence of dominant social cleavages on the situation and changes in party systems. Although in some cases no changes in the type of party system have occurred, it can be concluded that exactly in those cases there exist permanent and ingrained social cleavages, but also partial cleavages which affect the relations in the party system at the given time. Identity issues stand out as the dominant topic in political competition, especially in the countries where ethnic relations have not been resolved.

KEYWORDS: party system, political parties, social cleavages, partial cleavages, party competition, new democracies

Uvod

Partijski sistemi predstavljaju jednu od najvažnijih komponenti demokratskih političkih sistema. Političke partije kao osnovni subjekti političkog sistema i najvažnija veza između građana i institucija imaju presudnu ulogu u agregaciji interesa, kreiranju i sprovođenju javnih politika u predstavničkim demokratijama. Važnost političkih partija velika je i u sistemima novih demokratija, ali je ujedno i veliki izazov za novonastale političke sisteme u fazama prelaska sa političkog monizma na višepartizam i sa komandnih na tržišne ekonomije. Partije u značajnoj meri imaju odgovornost ili zasluge za postojeće stanje demokratija u zemljama koje su ušle u tranziciju padom komunizma. Niz je radova (Pridham& Lewis, 1996; Beyme, 1996; Kasapović, 1996 itd.) koji analiziraju domete demokratije u postkomunističkim zemljama. Interakcijom partija nastaje partijski sistem koji ima svoju prirodu i kapacitete koji bitno utiču na nivo demokratije u zemlji, dok ujedno partijski sistemi imaju međuzavisan odnos sa drugim podsistemima i institucijama.

Predmet istraživanja u ovom radu je uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rasepa na partijske sisteme u zemljama bivše SFRJ. Partijski sistemi ovih zemalja beleže različite domete stabilnosti, demokracije i institucionalizacije, a u osnovi početne pozicije su im da dolaze iz istog političkog sistema i političkog konteksta. Naravno, može se ukazati na različite stepene ekonomskog razvoja među republikama u SFRJ, ali je politički sistem iz koga dolaze istovetan za sve novonastale republike, što je veoma važno zbog uticaja prirode bivšeg režima na demokratizaciju. Osnovna pretpostavka je da su razlike u partijskim sistemima zemalja bivše SFRJ proizvod različitih uticaja rasepa u ovim zemljama. Kroz uporednu analizu potpunih i parcijalnih

društvenih rascepa pokušaću da pokažem jasne razlike koje su imale uticaja na različitu prirodu partijskih sistema i odnose unutar njih, pa posredstvom toga i političkih sistema u celini. Postoji i niz institucionalnih faktora koji utiču na prirodu i dinamiku partijske kompeticije i partijskih sistema, ali je važno napomenuti da je i značajan deo tih institucija proizvod društvenih karakteristika ovih sistema.

Institucionalnim faktorima se najčešće daje prednost jer se radi o direktnom uticaju institucija (pre svega izbornog zakona) na partijske sisteme. U odnosu na institucionalne faktore uticaj socio-strukturnih faktora je manje očigledan, a uzročno važniji, gde se posebno ističe uticaj društvenih rascepa na partijske sisteme. Važnost ove analize ogleda se u nepostojanju uporednih istraživanja u oblasti partija i partijskih sistema u zemljama nastalim raspadom SFRJ: tri decenije višepartizma donele su i različite tipove partijskih sistema, ali i prirodu partijskih odnosa, dominantnih tema u političkom životu i izbornim kampanjama koje su uzrokovane upravo različitim dometima i uticajima potpunih i parcijalnih rascepa u ovim zemljama.

Partijski sistemi novih demokratija

Partijski sistemi nastaju kao rezultat partijskih kompeticija više aktera (političkih partija i pokreta) i njihovih međuzavisnih odnosa. U ovom radu partijski sistem posmatram kao „sistem interakcija koji proizilazi između stranačkog takmičenja, on počiva na odnosu među strankama, na tome što je svaka stranka funkcija (u matematičkom smislu) drugih stranaka i što reaguje, kompetitivno ili na drugi način, na druge stranke” (Sartori, 2002:48). U skladu sa Sartorijevom tvrdnjom, partijski sistem je proizvod dinamike odnosa između partija i od te dinamike zavisi niz drugih društveno-političkih procesa. Posebno značajna karakteristika partijskog sistema je neizvesnost njegove prirode u novim demokratijama na koju utiče niz institucionalnih i socio-strukturnih faktora, ali i sami akteri procesa. Takođe, važno je istaći da poređenje konsolidovanih, ustaljenih partijskih sistema i novih partijskih sistema koji su u procesu institucionalizacije ima niz različitosti, jer nove karakteriše nestabilnost podrške birača, manjkava identifikacija sa partijama, prethodno autoritarno nasleđe i nizak nivo kooperacije i relacija sa civilnim sektorom (Mair, 1993).

Takva priroda novih partijskih sistema sa čestim uspesima novih partija ne govori samo o sistemskoj grešci, nego o jednoj široj determinisanosti razvojnog procesa partijskog sistema (Tavits, 2008: 113–114).

U političkim naukama najveći doprinos analizi partijskih sistema dao je Đovani Sartori sa svojom tezom o važnosti dve dimenzije partijskog sistema i to: a) relevantnost partija i b) ideološka polarizacija (Sartori, 2002), a na to se nadovezuje i vrlo značajan c) nivo institucionalizacije (Mainwaring & Scully, 1995; Mainwaring, 1999; Mainwaring & Torcal, 2005). Nivo institucionalizacije

predstavlja najvažniji proces u sagledavanju značaja partijskog sistema jer na određeni način uključuje i relevantnost i ideološku polarizaciju.

Institucionalizacija partijskog sistema ima niz efekata u političkim sistemima novih demokratija, a pre svega u postkomunističkim zemljama, kao jedan od procesa u izgradnji stabilnog i demokratskog sistema. Za nove partijske sisteme postkomunističkih zemalja jedan od ključnih testova su serije izbora koje su održane nakon uvođenja višepartizma (Pridham & Lewis, 1996: 12). Kroz te izbore videli su se prvi elementi partijskih sistema u nastajanju. Luis ističe da institucionalizacija partijskog sistema znači „jak uticaj na kvalitet demokratije i smanjivanje tendencija ka klijentelizmu i političkom populizmu, kao i da podstiče mehanizme demokratske odgovornosti i efikasnog formulisanja politike“ (Lewis, 2008: 2), što iz aspekta efekata i konsekvenci može biti jedan od suštinski važnih uslova stabilnog i funkcionalnog sistema. Iako su negativne pojave, kakvi su klijentelizam i populizam, prisutne i u stabilnim i u novim demokratijama, institucionalizacija partijskog sistema pozitivno utiče na njihovo ograničavanje i smanjivanje.

Institucionalizacija partijskih sistema u svojoj složenosti podrazumeva „da akteri razvijaju očekivanja, orijentacije i ponašanja bazirana na pretpostavci da će takve prakse i organizacija preovlađivati u predvidljivoj budućnosti“ (Mainwaring & Scully, 1995: 4). Konsekvence partijskog sistema i njegove institucionalizacije od velikog su značaja u demokratizaciji i stabilizaciji novih demokratija, ali partijski sistem se razvija u međuzavisnosti sa drugim domenima tako da se može govoriti o uzajamnoj kauzalnosti procesa.

Istraživanje institucionalizacije partijskog sistema može podrazumevati različite pristupe. Svi ti modeli i analitički okviri na određeni način doprinose jasnijoj slici ovog kompleksnog problema. Morlino pod institucionalizacijom partijskog sistema pre svega podvodi strukturiranje ili stabilizaciju partijskog sistema (Morlino, 1995: 316), što u određenoj meri može biti značajno, ali i nedovoljno, za institucionalizaciju. Sa druge strane, za institucionalizaciju partijskog sistema u novim demokratijama Markovski postavlja suštinski važno pitanje da li se institucionalizacija posmatra kao statična pojava ili kao stalna promena, proces sa određenom dinamikom (Markowski, 2000: 3). Partijski sistem nije konstanta, ali stečeni nivo institucionalizacije deluje kao jaka garancija (ne)stabilnog sistema. U tom pogledu treba istaći da je „institucionalizovanost partijskog sistema važna za demokratsku konsolidaciju, jer nestabilnost i nepredvidivost aktera smanjuje ne samo prediktabilnost, već i izvesnost kursa države“ (Orlović, 2011: 64).

Stabilni procesi neophodni za funkcionisanje političkog sistema zemlje imaju direktnu relaciju sa partijskim sistemom. Treba istaći i da „demokratija može da opstane u slabo institucionalizovanom partijskom sistemu, ali takvi sistemi umanjuju kvalitet demokratije“ (Vučićević, 2012: 40). Sa tim umanjenim kapacitetima dovodi se u pitanje i funkcionalnost, efikasnost institucija i otvara se pitanje društvene stabilnosti.

Potpuni i parcijalni društveni rascepi kao faktori uticaja na partijske sisteme novih demokratija

Kada je reč o nastanku i razvoju partijskog sistema tj. o njegovim karakteristikama i komponentama mora se istaći da je partijski sistem proizvod niza uticaja koji ovaj sistem čine kompleksnom pojavom. Svi ti uticaji imaju direktne i indirektne posledice na partijski sistem, pa se tako i partijski sistem ogleda u „institucionalnim i socio-strukturnim karakteristikama“ (Orlović, 2015:117). Analiza političkih procesa, pa i političkih partija i partijskih sistema, može se bazirati na različitim teorijskim paradigmatama, a jedna od njih je i socio-strukturna. Tradicionalna strukturna objašnjenja koja se baziraju na usmeravajućim i ograničavajućim strukturama u instrumentalnoj formi umanjuju mogućnosti i sužavaju izbore aktera (Aleksander, 1984: 10). Za razliku od ovih klasičnih pristupa, savremena objašnjenja gledaju na strukture kao manje čvrste, ali dovoljno usmeravajuće i znatno šireg opsega (Parsons, 2007: 12). Unutar socio-strukturnih objašnjenja svrsishodno je strukture posmatrati dvostruko i kao usmeravajuće i kao ograničavajuće (Giddens, 1984). Gidensovo shvatanje strukture nam pomaže da razumemo da kroz stalnu društvenu reprodukciju struktura biva i njen konstitutivni deo i njen rezultat (Giddens, 1979: 5). Struktura i delovanje nisu u suprotnosti, nego u uzajamnoj zavisnosti, pa su delovanja aktera i pod uticajem strukture i utiču na strukture (Puzić, 1998: 230), odnosno akteri u društvenim odnosima reprodukuju strukture ili stvaraju nove (Lazić, 2011: 52). Dakle, u socio-strukturnoj paradigmati pojam strukture podrazumeva „društvenu strukturu, dominantne sisteme vrednosti, ključne ideološke postavke itd.“ (Spasojević, 2015: 8). Ovim shvatanjem dobija se znatno širi analitički okvir za strukturalna objašnjenja procesa i ponašanja aktera u odnosu na tradicionalna strukturalna objašnjenja. Dominantno se društvene strukture baziraju na grupnoj pripadnosti po određenim identitetima, uverenjima i vrednostima. Bazično treba krenuti od stava da društvene strukture čine mnoštvo delova koji su u različitim interakcijama i odnosima i iz tih odnosa kreiraju mreže i klastere (Sztompka, 1979, 306). Ovakav pristup je osmišljen da objasni strukturu odnosa među grupama i pojedincima (Sztompka, 1979, 306) koja utiče na ponašanja i procese. Ipak za analizu političkih procesa potrebno je da jasno odredimo kako društvena struktura utiče na ove procese. U analizi političkih procesa u zapadnim demokratijama u osnovi se radi o društvenoj stratifikaciji i načinu podele na osnovu religije, rase, etniciteta, jezika (kulture), stepena obrazovanja, stila života (Epstein, 1980: 27). Iako ne možemo društvenu strukturu svesti samo na navedene podele, možemo istaći da te strukturne podele dominantno utiču na odnose u političkim i partijskim sistemima. Različite vrste pripadnosti mogu bitno da utiču i na odnose birača prema partijama, odnose političkih partija i partijskog sistema u celini. Ipak, za analizu političkih procesa u novim demokratijama bila su nužna redefinisana tradicionalnih teorijskih koncepta

(npr. teorija društvenih rasepa), jer nisu bili dovoljno adekvatni da objasne političke procese u ovim sistemima.

Na fleksibilnom razumevanju društvene strukture bazira se i teorija društvenih rasepa (Lipset & Rokkan, 1967), utemeljena na 4 rasepa: centar-periferija, država-crkva, rad-kapital, selo-grad. Ova teorija je praktično promenila pravac razumevanja političkih i društvenih procesa i postala jedan od centralnih koncepata u analizi političkih odnosa. Teorija društvenih rasepa dobila je niz redefinicija i dopuna (Bartolini & Mair, 1990; Kitchelt, 1995; Knutsen & Scarborough, 1995; Lijphart, 1999, Stoll, 2010 itd.), ali je za objašnjenje odnosa i interakcije među partijama u postkomunističkim zemljama najefikasnije primenljiv model parcijalnih rasepa (Deegan Krause, 2013; Deegan Krause, 2015). Bartolini i Mer su dali precizniju definiciju društvenog rasepa kroz tri nivoa koja čine rasep potpunim: *socio-strukturni*, *vrednosni* i *institucionalni*; čime su sam model pomerili iz strukturalnog ka institucionalnom. Dakle, svaki društveni rasep ima tri nivoa koja ga čine potpunim. Ova pomeranja od struktura u trodimenzionalni prostor struktura-vrednosti-institucija doprinela su razvoju modela parcijalnih rasepa.

Model parcijalnih rasepa daje još fleksibilniji pristup i smanjuje striktnost koju imaju potpuni učvršćeni rasepi, iako ih ne isključuje iz razumevanja kretanja partija u partijskom sistemu. Naime, u društvu postoje mnogi fenomeni koji ne ispunjavaju formu potpunog rasepa, a ovi fenomeni itekako utiču na političke procese. Model parcijalnih rasepa je adaptacija društvenih rasepa kroz širenje koncepta koji su kreirali Lipset i Rokan, proširivanja karakteristika i broja nivoa koji objašnjavaju rasepe u teoriji Bartolinija i Mera, ali daju i objašnjenja njihove simetričnosti (Deegan Krause, 2015: 45).

Parcijalni rasepi u odnosu na potpune imaju manju striktnost u poklapanju nivoa (strukture, vrednosti, institucije) i za izostanak bilo kog nivoa postoje alternativni nivoi sa manjim intenzitetom (Deegan Krause, 2015: 42). S obzirom da se svaki od tri nivoa temelji na podeli dve strane (elementa), time možemo definisati tri varijante nepotpunih rasepa tj. tri podele: strukturna, popisna i tematska podela. Važnost ovih podela je u spuštanju kriterijuma šta je rasep i kako može da utiče na političke procese. Prva, strukturalna podela bi u osnovi bila utemeljena u društvenim odnosima (spoj demografskog i stavovskog elementa), ali ukoliko izostane jasna politička artikulacija, samim tim, ostaje i bez rezultiranja na političke procese. Druga, popisna podela bazira se na izostanku vrednosne komponente, kao spoj strukturne (demografske) i institucionalne i javlja se u grupama bez jasno definisanog identiteta, pa samim tim sa malim potencijalom da se razvijaju. Treća, tematska podela nema temelj u strukturi ali ima u vrednostima i ponašanjima. S obzirom da nisu utemeljena u strukturama, tematske podele nemaju dugo trajanje, pa često i samo jedan izborni ciklus (DeeganKrause, 2015: 43). Važnost ove vrste parcijalnih rasepa je u čestim pojavama tema (spoljnopolitičkih orijentacija, odnos prema migrantima i sl.) koje su dominantne u određenom političkom momentu i značajno utiču na

opredeljivanje birača, pa samim tim i na prirodu partijske kompeticije. Tematski rascepi, kako ističe Dign-Kraus, su u osnovi politički a ne društveni rascepi i najbliži su onom što Lajphart naziva tematska dimenzija partijske kompeticije (Lijphart, 1999). Takođe, važno je napomenuti da su se u ranijem periodu rascepi u velikoj meri posmatrali kao simetrična podela, dok se u redefinisanim teorijama na njih može gledati i sa asimetričnošću tj. sa različitom snagom strana u konfliktu koja najčešće zavisi od rasporeda u populaciji.

Pored toga što je Lipset & Rokanov model postao manje efikasan u analizi političkih procesa u zapadnim demokratijama, jedan od većih izazova za istraživače bila su društva novih demokratija u Istočnoj Evropi nakon pada komunizma. Dok su u društvima stabilnih demokratija socio-ekonomski faktori imali najznačajniju ulogu, u novim nestabilnim demokratijama dominantna su bila identitetska pitanja, a pre svih etnička. Važna dilema koja se javlja oko uloge društvenih rascepa u postkomunističkim zemljama je da li društveni rascepi utiču na političke odnose partija ili se svode na odnos elita, ali jasno je da se može primeniti redefinisani i specifikovan model društvenih rascepa na postkomunističke partije (Spasojević, 2008). Etničke podele, tj. rascepi na nivou etničkog, su najočiglednije obeležili kraj komunističkih režima (Spasojević, 2008: 229), ali i nastanke novih država i njihovih institucija. Kada je reč o modelima rascepa koji su primenjivani u novim demokratijama (Kitchelt, 1992; Zakošek, 1998; Whitefield & Rohrschneider, 2009; Berglund & Ekman, 2010, itd.), svi modeli, bez obzira da li se baziraju na potpunim ili parcijalnim rascepima, pokazuju širok spektar podela što značajno otežava kategorizaciju. Preveliki broj varijanti i smanjeni kriterijumi dovode u poziciju da se mnogi fenomeni mogu posmatrati kao rascep (iako to i nisu), dok nova redukcija umanjuje mogućnosti objašnjenja. Ulogom društvenih rascepa u zemljama bivše SFRJ se bavio niz autora (Kasapović, 1996; Komšić & Pantić & Slavujević, 2003; Zakošek & Čular, 2003; Pavlović & Antonić, 2007; Orlović, 2008; Stojiljković, 2008, Henjak, 2010 itd.) i njihove analize poslužiće da uvidimo značaj ovog rascepa na kreiranje partijskih sistema u navedenim zemljama. Međutim, važno je istaći da će u ovom radu biti analizirani potpuni rascepi kakvi su identitetski (etnički, religijski, kulturni) koji se baziraju na strukturnoj osnovi, kao i odnos prema starom režimu koji se pokazao veoma važnim u novim demokratijama. Zatim, najvažniji rascepi koji su zasnovani na vrednosnim i stavovskim elementima, a radi se o spoljnopolitičkim orijentacijama (prema EU i NATO), odnosu prema unutrašnjim pitanjima i sukobima (konfliktima) koji su se dešavali na prostoru bivše SFRJ. Uz to, predmet analize biće i drugi rascepi (potpuni ili parcijalni) koji su se pojavljivali u zemljama bivše SFRJ, a koji imaju socio-ekonomski karakter. Pre svega, ističu se pitanja klijentelizma i korupcije, a u vezi su i sa ekonomskim prestrojavanjem (procesom privatizacije) u postkomunističkim zemljama. Navedeni set rascepa važan je kako bi se razumela dinamika partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ.

Partijski sistemi u zemljama bivše SFRJ – karakteristike i tipologija

Dinamika odnosa između partija u njihovoj interakciji daje niz karakteristika i određuje prirodu međupartijskih odnosa, pa i mogućnost tipologije. Kako ističe Orlović „u odnosima između partija u partijskom sistemu važna je njihova bliskost i udaljenost, mogućnost i nemogućnost saradnje, koliko su stabilne ili se vremenom menjaju“ (Orlović, 2015: 117). Iz ovakvih karakteristika izvodi se i tipologija partijskih sistema, a u te svrhe korist ćemo Sartorijev model, koji je ujedno i najviše korišćen u analizama partijskih sistema. Ovakva tipologije je adekvatna jer daje niz kriterijuma koji značajno popunjavaju prostor i mogućnost ponašanja političkih aktera i u njima se među sistemima razlikuju: „1) jednopartijski sistemi, 2) sistemi sa hegemonijskom partijom, 3) sistemi sa predominantnom partijom, 4) dvopartijski sistemi, 5) sistemi sa umerenim pluralizmom, 6) sistemi sa polarizovanim pluralizmom, 7) atomizovani sistemi“ (Sartori, 2002: 115). S obzirom da govorimo o sistemima koji se zasnivaju na kompeticiji i višepartizmu, prve dve vrste sistema neće biti razmatrane.

U zemljama bivše SFRJ pojavljuju se tri vrste partijskih sistema u različitim periodima. Prvi od njih je sistem sa predominantnom partijom, koji podrazumeva partijske sisteme u kojima postoje partije koje imaju mogućnost da se legalno i legitimno (ne nužno i delotvorno) takmiče sa predominantnom partijom uz monopolističku poziciju na vlasti u dužem periodu (Sartori, 2002: 182). Među ovim partijskim sistemima najzastupljeniji je sistem sa umerenim pluralizmom, dok se pojavljuje i polarizovani pluralizam. Ova dva tipa partijskog sistema pored broja partija razlikuju i druge karakteristike, pre svega polarizovani pluralizam odlikuju: 1) antisistemske partije; 2) bilateralnu opoziciju – nije skoncentrisana kao oponent vlasti, nego se uzajamno isključuju; 3) zauzet centar od strane jedne ili grupe partija, pa se kompeticija ne odigrava u ovom prostoru; 4) polarizacija nastaje sintezom bilateralne opozicije i zauzetosti centra; 5) dominacija centrifugalnih sila; 6) partije se ne slažu oko osnovnih načela i temelja; 7) postojanje neodgovorne opozicije; 8) politika se vodi preteranim ponudama i obećanjima (Sartori, 2002: 121–127). Sve navedene karakteristike su značajno drugačije i suprotne u umerenom pluralizmu.

Tabela 1: Tipologija partijskih sistema zemalja bivše SFRJ 1990–2016:

Sistem	sa predominantnom partijom	Dvopartijski	sa umerenim pluralizmom	sa polarizovanim pluralizmom	atomizovan
Slovenija			1990–2020.		
Hrvatska	1990–2000.		2000–2020.		
BiH*				1995–2020	
Srbija	1990–2000; 2012–2020.		2008–2012.	2000–2008.	
Crna Gora	1990–2020.				
Makedonija			1990–2020.		

*Kao i u ostalim parametrima slučaj BiH je specifičan jer ustavna pravila svode partijsku kompeticiju na unutaretničke grupe, ali je jasno da nema konsenzusa, da su partije

okrenute od centra i ka ekstremima i sl. Zbog broja partija koje igraju važnu ulogu i drugih kontekstualnih uslova BiH, partijski sistem je najbliži polarizovanom pluralizmu.

Tipologija partija nam govori o prirodi i dinamici odnosa u partijskom sistemu, iako često sama tipologija ne pokazuje promene snage partija, ona nam ukazuje na ključne odnose politika koje se vode (umereno-ekstremno) i pravce kompeticije, predvidljivost ponašanja partija u formiranju vlade i sl. Primera radi, partijski sistem Slovenije možemo karakterisati u celom periodu kao sistem sa umerenim pluralizmom jer postoji konstanta koalicionih vlada u kojoj imamo jednu partiju sa značajnim rezultatom ali ne i natpolovičnom većinom, pa se vladajuća većina formira sa manjim partijama. Takva vrsta stabilnih odnosa jeste izmenjena u tri izborna ciklusa (2011, 2014, 2018) ali je i dalje priroda odnosa ostala umerena, centripetalna i sa niskom ideološkom distancom.

Za razliku od konstante koju ima Slovenija, u Hrvatskoj se može govoriti o dva poglavlja partijskog sistema i to prvo za vreme Tuđmanovog HDZ-a do 2000. godine kada su suvereno vladali i formirali vlade u desetogodišnjem periodu. Nakon toga, druga faza sa padom HDZ-a i dolaskom koalicione vlade SDP-a sa Račanom kada se ustanovio sistem koji je ušao u umereni pluralizam koalicionih vlada u kojem jedna od dve partije (HDZ, SDP) formira vladu, ali uvek uz pomoć manjih partnera koji bitno utiču i na politike vlade (levo-desno). Partijski sistem je u doba krize (od 2008.) i porastom populizma nakon toga dobio i značajnije treće partije, koje u određenoj meri destabilizuju politički prostor jačanjem i levog i desnog populizma, ali su ove pojave i dalje blagi trend koji nije bitno izmenio odnose.

U skladu sa svim što čini politički sistem BiH, partijski sistem ove zemlje ima determinante koje ga značajno određuju, a prvenstveno reč je o konstitutivnosti naroda i ustavnoj obavezi učešća u vlasti, koja ograničava partijsku kompeticiju. Međutim, priroda odnosa političkih partija upućuje na ekstremne pozicije, tešku mogućnost dogovora i manjak konsenzusa. Uz ovakve odnose na partijskoj sceni je i niz političkih partija u svakom od konstitutivnih naroda koje imaju ulogu u vršenju vlasti u različitim vladama, pa se ovaj sistem najlakše može odrediti kao polarizovani pluralizam. Unutar tri konstitutivna naroda odigrava se partijska kompeticija više partija koje imaju vlast na različitim nivoima (kantonalni, entitetski, državni).

Kada je reč o Srbiji može se istaći da su postojale tri faze partijskog sistema. U prvom periodu stabilne vlasti SPS-a reč je o partijskom sistemu sa predominantnom partijom sve do velike promene vlasti 2000. godine. Nakon toga, Srbija je ušla fazu ekstremnog višepartizma i sa jasnim karakteristikama ovog sistema, pre svega kada je reč o antisistemskim partijama kao što su bili SPS i SRS, ali se kretala ka umerenom pluralizmu (videti: Orlović, 2011: 26). Ovaj proces promene sistema i smanjivanje jaza među partijama nastavio se i sa nastankom i razvojem SNS-a koji sve više zauzima poziciju centra. Velika promena dešava se od 2012. godine i dolaska na vlast SNS uz slabljenje i nestajanje

nosio ca petooktobarskih promena, da bi ceo proces doveo do dominacije SNS-a i prelaska partijskog sistema Srbije u sisteme sa predominantnom partijom. Za razliku od Srbije, u Crnoj Gori je situacija mnogo jasnija, stabilna vlast DPS-a kroz ceo period višepartizma smešta partijski sistem ove zemlje u grupu sistema sa predominantnom partijom.

Makedonija takođe ima jasne i stabilne partijske odnose, slično Hrvatskoj od 2000. godine, ova zemlja u celom periodu višepartizma ima dve partije od kojih jedna sigurno formira vladu (SDSM ili VMRO-DPMNE), ali za formiranje vlade uvek je potrebna neka od manjih (albanskih) partija. Koaliciona vlada jedne od dve partije je nezaobilazni postizborni scenario, a nakon mirovnog Ohridskog sporazuma i albanske partije su postale relevantan i aktivan učesnik političkih procesa. Partijski sistem Makedonije kao sistem sa umerenim pluralizmom već duži period održava stabilne odnose političkih partija. Promene unutar pojedinačnih aktera mogu bitno da utiču na promenu celog partijskog sistema, ali u osnovi partijski sistem zavisi od snage i interakcije između ključnih aktera partijskog sistema.

Uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rasepa na partijske sisteme zemalja bivše SFRJ

Pored evidentnog uticaja institucija na razvoj i karakteristike partijskih sistema i političkih partija, može se ustanoviti i konkretan uticaj društvenih rasepa na partijske sisteme bez obzira na njihovu prirodu (potpuni i parcijalni), koji često ima i presudan uticaj na linije partijske podele. U novim demokratijama i postkomunističkim zemljama, kakve su i zemlje bivše SFRJ, specifične prirode prethodnog režima i kontekst su osnov za svaki pojedinačan primer. Prvenstveno se mora istaći da „ne dolazi uvek i svuda do partijskih podela i osnivanja partija duž linija društvenih rasepa“ (Orlović, 2015b: 105), tako da ćemo u ovom delu obratiti pažnju samo na one rasepe koji se reflektuju na partijski sistem. Ipak, osnovu društvenih rasepa čine demografske karakteristike po pitanjima etniciteta, religije i jezika (kulture).

Iz navedenih karakteristika (Tabela 2) vidimo da svaka od studija slučaja ima svoje specifičnosti koje mogu biti prepreka ili zahtev u procesu izgradnje institucija, a ujedno i potencijal za različite društvene odnose. Primera radi, etničke, religijske i jezičke razlike su u BiH i Makedoniji dovele do dubokih društvenih podela, konflikta, a zatim i mirovnih rešenja koja su imala niz mehanizama prilagođenih ovim razlikama. Crna Gora sa svojim etničkim sastavom deluje kao potencijalno novi primer za uvođenje konsocijativnih elemenata.

Tabela 2: Etnički, religijski i jezički sastav zemalja bivše SFRJ

God. popisa	Etnički sastav	Religijski sastav	Jezički sastav
Slovenija 2002.	Slovinci 83.1% Srbi 2% Hrvati 1.8% Ostali/ nedeklarisani 10.3%	Katolici 57.8% Muslimani 2.4% Pravoslavci 2.3% Ateisti 10.1% Ostali/nepoznato 26.5%	slovenački 87.7% srpsko-hrvatski 8% mađarski 0.4%
Hrvatska 2011.	Hrvati 90.42% Srbi 4.36% Ostali (Bošnjaci, Italijani itd.) 4%	Katolici 86.3% Pravoslavci 4.4% Muslimani 1.2%	hrvatski 95.6% srpski 1.2% ostali 3%
BiH 2013.(1991.)	Bošnjaci 50.1% (43.47%) Srbi 30.8% (31.21%) Hrvati 15.4% (17.38%)*	Muslimani 50.7% Pravoslavci 30.7% Katolici 15.2%	bošnjački 52.9% srpski 30.8% hrvatski 14.5%
Srbija 2011.	Srbi 83.3% Mađari 3.53% Romi 2.05% Bošnjaci 2.02%	Pravoslavci 84.59% Katolici 4.97% Muslimani 3.1%	srpski 88% mađarski 3.4% bošnjački 1.9%
CrnaGora 2011.	Crnogorci 44.98% Srbi 28.73% Bošnjaci 8.65% Albanci 4.91% Muslimani 3.31%	Pravoslavci 72.07% Muslimani 19.11% Katolici 3.44%	srpski 42.88% crnogorski 36.97% bosanski 5.33% bošnjački 0.59% albanski 5.27%
Makedonija 2002.	Makedonci 64.2% Albanci 25.2% Turci 3.9% Romi 2.7% Srbi 1.8%	Pravoslavci 61.6% Muslimani 36.6% Katolici 0.4%	makedonski 66.49% albanski 25.12% turski 3.55% romski 1.9% srpski 1.2%

Izvor podataka: Statistični urad RS – 2002. <https://www.stat.si/statweb>; Državni zavod za statistiku RH – popis iz 2011. <https://www.dzs.hr/>; Agencija za statistiku BiH – 2013. http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_sr.pdf;

Zavod za statistiku RS – popis 2011. <http://www.stat.gov.rs/>; Uprava za statistiku CG – 2011. <https://www.monstat.org/cg/>; Državen zavod za statistika MK – 2002. <http://www.stat.gov.mk/>.

*Popis u BiH iz 2013. godine nije priznat od strane Republike Srpske zbog neslaganja oko standarda upisa stanovništva koje ne boravi duži period u zemlji. U zagradi je posljednji zvaničan popis iz 1991. godine s razlikom u imenu izjašnjavanja Bošnjaci (2013) – Muslimani (1991).

**Popis u Srbiji iz 2011. godine nije rađen na prostoru AP Kosovo i Metohija i uz bojkot od strane velikog dela Albanaca u Srbiji.

Druge zemlje sa visokim udelom jednog naroda (Hrvatska, Slovenija, Srbija) samo su morale da iznađu mehanizme za predstavljanje manjina. Na ovu grupu faktora nadovezuju se i druga grupa koja može bitno uticati na kapacitet za razvoj demokratskih institucija, a pre svega se radi o spoljnopolitičkim orijentacijama

(članstvu u različitim savezima) i intenzitetu konflikta koji se dešavao na prostorima bivše SFRJ koji se reflektovao i na odnose u društvu. Konflikti i rat velika su prepreka izgradnji institucija, kao i nepostojanje konsenzusa oko ključnih pitanja kakva su za ove studije slučaja članstvo u EU i NATO.

Tabela 3: Spoljnopolitičke orijentacije i druge društvene karakteristike u zemaljama bivše SFRJ

Faktori	Članstvo u EU	Članstvo u NATO	Konflikt – rat na teritoriji	Društvo
Slovenija	Da	Da	Da/kratkotrajni	Homogeno
Hrvatska	Da	Da	Da/dugotrajni	Homogeno
BiH	Ne	Ne	Da/dugotrajni	Heterogeno
Srbija	Ne	Ne	Da/dugotrajni	Homogeno
CrnaGora	Ne	Da	Ne	Heterogeno
Makedonija	Ne	Da	Da/dugotrajni	Heterogeno

Od navedenih faktora nastaju dominantni faktori uticaja koji presudno utiču na različite linije društvenih podela. Ceo period postojanja SFRJ, kasnije njen raspad i nastanak novih suverenih država, praćen je tim dubokim i teško promjenljivim odnosima. Iako je SFRJ funkcionisala na nivou jedne ideologije i jedne partije, društveni procesi nisu pratili zamišljeni ideološki i politički monizam, tako da je društvo u SFRJ bilo podeljeno po nizu kriterijuma. Sa narastajućim problemima i potrebama krajem 80-ih godina 20. veka kreće da se razvija proces pluralizacije u mnogim poljima, a kao ključne podele nastale su odnos prema postojećoj ideologiji tj. komunizam vs. antikomunizam, a zatim i projugoslovenski (federalisti) vs. antijugoslovenski (indipendisti). Rascep režim – antirežim je karakteristika prvih godina uvođenja ili obnove višepartijskog sistema (Orlović, 2015: 114), a upravo taj odnos dao je prostor za rast novih pokreta i partija. Na ovaj rascep ukazivali su i drugi autori (Kičelt, fon Bajme) i njegova snaga imala je značaja i pre samog otvaranja ka višepartizmu (videti: Orlović, 2015b: 109), ali sa protokom vremena i novim temama počeli su da gube značaj. U međuprostoru tih podela nalazile su se i reformske snage, koje su za promene sistema ali i očuvanje zajedničke države. Suštinski važan zaključak za ovaj period konstituisanja višepartizma je da zbog promena sistema, partije naslednice komunističke partije ostaju levo ekonomski orijentisane, ali dobijaju karakteristike tradicionalizma, težnje autoritarnosti i nacionalizma, dok druga strana (nova i reformska) postaje kulturno i ekonomski liberalna, pa se antikomunističke partije obrazuju kao desnica (Kitchelt, 1994 prema Dolenc, 2012: 81). Drugi nivo podele bio je baziran na još jednom potpunom rascjepu. Sukob na nivo centar-periferija ogledao se u tome što su „Beograd, a samim tim i Srbija doživljavani kao centar, dok su republičke elite predstavljale periferiju“ (Orlović, 2015b: 107).

Prvi izbori bili su katalizator ovih podela, a u njima se javlja i podela po etnicitetu (nacionalnosti). Iz ovih rascjepa nastala su i dva ključna uzroka sukoba na prostoru SFRJ. U ovim sukobima može se govoriti o dve determinante: „jedna determinanta odnosi se na nacionalni identitet naroda, a druga na organizaciju

države na ovim prostorima“ (Nakarada, 2016: 66). Ove determinante prvo su usmerile podele na partijskoj sceni pri uvođenju višepartizma, a zatim i politike prvih vlada. Odnos prema federaciji odredio je sva dalja pitanja i doveo do raspada SFRJ. Prema Zakošekovom modelu taj rascep je vezan u osnovi za centar-periferiju i kao takav može se tumačiti „kao teritorijalno-kulturni rascep (zastupnici različitih interesa oko unutrašnje organizacije države)“ (Zakošek & Čular, 2003: 7).

Da su ovo trajne kategorije govori i česta pojava istih pitanja u novijim političkim odnosima nezavisnih zemalja.

Jaka antijugoslovenska i antikomunistička struja usmerila je Sloveniju, a ta osnovna podela je i danas deo partijskog sistema. Ključna linija rascepa u 1990-im u Sloveniji bila je na relaciji „komunizam – antikomunizam“ (Fink-Hafner, 2006: 364). Prvoj liniji pripadaju komunistički sukcesori (ZKS – SDP), a drugoj koalicija Demos. Kako smatra Maksuti, reč je o strukturnom rascepu odnosa prema komunizmu koji je „*de facto* hipoteka na kojoj Janez Janša dobija izbore“ (Večernji list, 2018) i taj rascep determiniše sve druge (hijerarhijski najviši). Fink-Hafner nakon prvog rascepa, u periodu 1992–2004. godine, uviđa „prikrivenu bipolarnost sa širokim koalicijama“ (Fink-Hafner, 2006: 364) koju je vodio Drnovšek (LDS), da bi nakon toga došlo do „izrazite ideološke promene“ (Fink-Hafner, 2006: 364) i orijentacije ka desnom-centru Janše (SDS).

Spoljnopolitičke orijentacije u Sloveniji bile su prihvaćene na nivou konsenzusa među partijama i građanima. Slovenačko kretanje u evroatlantskim integracijama imalo je veliku podršku građana, a sam proces nije doneo veće društvene podele koje su u drugim slučajevima širokih razmera (Srbija, Makedonija, Crna Gora). Na slovenačkom referendumu 2003. godine za ulazak u EU bilo je 89.61% građana koji su izašli, a za NATO 66.02% (IFES, 2003). Druge determinante društvenih rascepa u Sloveniji koje su se reflektovale bile su ekonomske prirode, s obzirom da je bila nužna reforma ekonomskog sistema i prelaska na tržišnu ekonomiju (tržišna liberalizacija i privatizacija) po osamostaljivanju, kao „socio-ekonomski rascep“ (Zakošek & Čular, 2003: 7). Slovenija se pokazala kao jedna od najuspešnijih primera prestrukturiranja, za šta je imala i uslove i kontekst (videti Pleškovič & Sachs, 1994: 215–216). Ono što je delilo partijsku scenu bio je proces privatizacije društvene imovine, gde su se demokratske snage zalagale za brzu privatizaciju, a pristalice starog režima (socijaldemokrate) za postepene reforme, pa je i proces usvajanja zakona i parlamentarna debata trajala znatno duže (Pleškovič & Sachs, 1994: 195). Socio-ekonomski rascep kao jedan od dominantnih u Sloveniji uz etnički homogenu državu doprinosi umerenoj volatilitnosti i većoj posvećenosti demokratiji (Orlović, 2011b: 61), što je u prvom periodu rezultiralo umerenim pluralizmom i stabilnim odnosima u partijskom sistemu. Takav trend rascepa po ekonomskim pitanjima i slabost levice nastavila se u narednim godinama, a u partijskom sistemu nastajale su partije koje su pokušale da odgovore na socio-ekonomska pitanja i društvene potrebe, kakav je Desus, čiji nastanak i razvoj se može i objasniti nemogućnošću partija levice da odgovore na potrebe penzionera (Fink-Hafner & Krašovec, 2011: 15). Ipak mora se istaći ograničeni uticaj socio-ekonomskog

rasepa, jer je većina partija prihvatila liberalne trendove sa onim što se opisuje kao „konsenzus oko socijaldemokratskog minimuma“ (Fink-Hafner & Krašovec, 2006: 97). Na talasu Janšine „tapije“ na antikomunizam, iz kojeg levica ne može da se otrgne, uz veoma nisko poverenje u partije, dolazi do potrebe za novim akterima koji u slovenačkom partijskom sistemu postaju pobednici za jedan mandat (Janković, Cerar i sl.). Ekonomska kriza uz korupciju i nepoverenje u partije i druge institucije povod su za pojavu novih aktera koji dobijaju veliku podršku mladih (Krašovec & Haughton, 2014: 52).

Partijski sistem Slovenije koji je imao stabilne odnose i umereni pluralizam, došao je do izazova u kojem su se ključne partije smenjivale velikom brzinom, ali je sistem zadržao centripetalnost i borbu oko političkog centra, pa samim tim i umerene partijske odnose. U prilog ovakvog stanja ide visok društveni konsenzus oko najvažnijih politika i principa na kojima se temelji slovenačko društvo i država.

Linije rasepa očiglednije su u Hrvatskoj i u nekoliko godina u potpunosti su uspeli da prevladaju i da izdefinišu partijske polove. Na početku višepartizma i prvih godina nezavisnosti „etnička i religijska identifikacija formirale su dominantni rasep“ (Dolenec, 2012: 75) koji je uticao na raspored snaga u partijskoj kompeticiji. Kako ističe Zakošek, „teritorijalno-kulturni i ideološko-kulturni rasepi jasno su determinisali obrazac partijske kompeticije ne samo zbog toga što su se građani mobilisali oko teme odnosa Hrvatske i Jugoslavije, nego i zbog toga što su ovi rasepi determinisali stav građana o post-socijalističkoj dimenziji odbacivanja komunističkog režima i prihvatanja demokratskih i tržišnih institucija“ (Zakošek, 1991: 182–184 prema Zakošek & Čular, 2003: 11). Naravno, ovde je reč o podeli na najjače aktere HDZ i SDP, koji je morao da se prilagođava novim okolnostima. Iako su ovo dve ključne partije, prema Kičeltovom modelu, Dolenec uviđa tripolarni partijski sistem razvoja koji se ogleda u liberalno tržišno orijentisanom taboru, gde smešta slabije partije (HNS i sl.), liberalno post-komunistički tabor (jaka partija SDP), hrišćansko konzervativni tabor sa kombinovanom ekonomskom politikom (jaka partija HDZ) (Dolenec, 2013: 80).

Nakon tih podela devedesetih, potrebe za bržim evropskim putem i zahtevima EU, kao i drugih institucija (Međunarodni sud u Hagu), postkonfliktni period je ostao u svetlu ideološko-kulturne podele gde istraživanja rasepa najbolje pokazuju ogromnu podršku izručenju optuženih u Hag (glasači SDP i liberalnog HNS) i ogromno protivljenje (glasači HDZ i desničarskog HSP) (Bagić, 2007: 108). Partije su u Hrvatskoj povezane sa biračima prvenstveno kroz teritorijalno-kulturni rasep uz čvrste identitete bazirane na nacionalizmu i religioznosti, gde se mogu dodati i zajedničke okolnosti formiranja države, nacije i rata koji uspešno dele društvo u Hrvatskoj (Dolenec, 2013: 83). Kako Dolenec dodaje, ovi rasepi umanjuju značaj socio-ekonomskih pitanja i stalna pretnja po teritorijalni integritet nacije pokriva sve druge konflikte u društvu (Dolenec, 2013: 83).

Buđenje socio-ekonomskih rasepa primetno je tek u poslednjih nekoliko godina sa pojavom novih aktera koji rastu na suprotstavljanju vladajućoj eliti i antipartijskim sentimentima (Most, Živi zid), ali oni još ne uspevaju da

uzdrmaju stabilnost glavnih aktera hrvatske politike u vidu HDZ i SDP. Ipak, istraživanja pokazuju da su i dalje socijalne i ekonomske teme veoma irelevantne za izborno ponašanje i političke identitete, čak proces ima i povratni uticaj – članstvo partija počinje da prihvata ekonomske politike koje njihova partija promovise (Henjak, 2017: 350). Jedan od značajnijih izazova za partijski sistem jesu levi i desni ekstremizam koji se pojavljuju kao pretendenti na važne pozicije sa značajno čvršćim stavovima (Živi zid i ostali na parlamentarnim izborima, Miroslav Škoro na predsedničkim). Kao važan akter javio se i Most, koji je uspeo da naruši dinamiku partijskog sistema na jednoj od najznačajnijih tema u društvu – na borbi protiv korupcije. Predizborni period u Hrvatskoj je najčešće obeležen utrivanjem lista i kandidata u patriotskom i nacionalističkom narativu, kao važnom obeležju društva u Hrvatskoj.

Partijski sistem Hrvatske se pod uticajem nacionalnih i domovinskih tema temeljio na jakom predsedniku i sistemu sa predominantnom partijom do 2000. godine. Nakon smrti Tuđmana, promenama narativa, ali i ustavnim promenama, došlo se do duopola partija HDZ-SDP i učešća niza manjih partnera u sistemu umerenog pluralizma. Ovaj partijski sistem je pred novim izazovima koji prete da promene dinamiku partijskih odnosa.

Bosna i Hercegovina je specifičan slučaj u domenu društvenih rascepa, s obzirom da imamo multietničko društvo u kojem je etnička linija rascepa dominantna u političkim odnosima. Zanimljivo je da je prvo formiranje partija po etničkom principu bilo zabranjeno (Lučić, 2008: 109), ali je ubrzo promenjeno i prvi izbori doneli su borbu tri etničke partije (SDA, SDS, HDZ) protiv vladajućeg režima.³ Rat i institucionalni inženjering nakon rata dali su prostor za jačanje takve vrste rascepa, s obzirom da je rat učinio da i one teritorije koje nisu bile homogene postanu takve.

Prostor etnički čistih teritorija samo se povećao, pa se i etnička distanca povećala. Za BiH možemo reći da je „podijeljeno društvo u kojemu se društveni rascjepi međusobno pojačavaju jer se u toj zemlji etnički i konfesionalni identiteti gotovo u potpunosti poklapaju“ (Pepić & Raos, 2015: 106), te u strukturi tri naroda, tri konfesije sa skoro homogenim teritorijama, imamo samo produbljujući efekat rascepa. Istraživanja etničke distance u BiH kontinuirano pokazuju očekivanu bliskost unutar iste etničke grupe i sa porastom odnosa smanjenjem prihvatljivosti drugih etničkih pripadnosti, sa posebnim naglaskom na neprihvatanju pripadnika drugih etničkih grupa kao političkih vođa (Puhalo, 2009: 56–57).

Marković ističe da ova vrsta rascepa ima odlučujući uticaj na ceo politički sistem i da su efekti ovih rascepa znatno jači na državnom, nego na nižim nivoima (Marković, 2016: 89). Politička dinamika se u postdejtonskoj BiH diktira i dalje rascepom zasnovanim na etničkom principu koji se svrstava u rascep centar-periferija (prema Lipset-Rokan modelu) (videti: Ćuković, 2013: 376).

Ovakva uloga rascepa ogleda se u partijskoj kompeticiji, s tim što se do prevage unutar jednog korpusa može doći na talasu etničkog (primer SDS-

3 Pod sloganom „Bili smo i ostaćemo zajedno...u našoj BiH, u Jugoslaviji“ HDZ, SDS, SDA (Infomedija Balkan, 2018)

SNSD), a jedan od retkih pokušaja prevazilaženja granica etničkih grupa je SDP (Santova, 2013: 10). U BiH su institucije uokvirene u sistem koji doprinosi očuvanju ove linije rasepa i famozni „vitalni nacionalni interes“ (Ustav BiH, 1995: čl.4) kao mehanizam čuva stabilnost takve podele. Socio-ekonomska situacija u BiH je u stanju permanentne krize, ali takva vrsta rasepa ne uspeva da prevlada etničke podele, uz izuzetke kakvi su bili protesti u BiH februara 2014. godine, kao izraz socijalnih problema.. Tako konzerviran sistem opstaje uz stalno buđenje etničkih tenzija u izbornim kampanjama i po potrebi homogenizacije biračkog tela. Identitetska pitanja kao dominantna proizvode pluralizaciju unutar konstitutivnih naroda, pa u svakom od naroda imamo po nekoliko partija koje su relevantne i utiču na politike. U ovakvom odnosu proizvodi se niz karakteristika koje ukazuju na partijski sistem sa polarizovanim pluralizmom – od antisistemskih partija koje paradoksalno vrše i vlast (npr. SNSD) do potpune prevage centrifugalnih sila i vođenja ekstremnih politika obećanja (negiranja Republike Srpske vs. nezavisnosti Republike Srpske). Partijski sistem BiH i partije koje ga čine nemaju konsenzus oko osnovnih normi i temelja države i društva.

U Srbiji se priroda društvenih rasepa menjala, s obzirom na situaciju da je kao država Srbija prošla kroz nekoliko faza od raspada SFRJ do samostalnosti. Rascep koji je prvenstveno podelio partijsku scenu u Srbiji bio je režim-antirežim, gde su se svrstavale partije koje su činili naslednici komunista SPS, a sa druge strane formirao se niz partija koje su imale različitu političku snagu (SPO, DS, kasnije DSS itd.). Svakako važno za razumevanje međupartijskih odnosa je da je značajan broj partija imao relacije i efektivnu ulogu u vlasti SPS, pa i iz reda antirežimskih (Orlović, 2008: 39–41; Orlović, 2015b: 110–111).

Ovaj rascep je trajao i nekoliko godina posle petooktobarskih promena, a počeo je da se gubi sa podrškom manjinskoj vladi od strane SPS 2004. (Orlović, 2008: 171), kao i kasnijim potpunim uključenjem SPS-a sa DS-om u vladu. Druga važna linija rasepa je građansko – nacionalno, u kojoj Antonić i Pavlović prave četiri grupe partija: „reformrske-građanističke umerenjake i krajnjaše, nacionalno-konzervativne umerenjake i krajnjaše“ (Antonić & Pavlović, 2007: 259), a u postpetooktobarskom periodu (2007) u prvu grupu svrstavaju LDP, drugu DS i G17+, treću DSS, četvrtu SRS i SPS. Ova linija podela postojala je i u ranijem periodu i poklapala se sa linijom „tradicionalizam-modernizam“ (Slavujević, 2003: 98 prema Orlović, 2015b: 112) i bila je jedan od uzroka odvajanja DSS-a od DS-a, a kasnije i raspada njihove vlade. U poslednjih nekoliko godina, a posebno sa jačanjem SNS-a, ovaj rascep je počeo da gubi značaj, s obzirom da su nacionalno-konzervativne partije počele da gube značaj i da se bore za cenzus.

Jedan od rasepa koji je takođe doživeo postepeni gubitak značaja je podela na dobitnike i gubitnike tranzicije, koji je u osnovi socio-ekonomski rascep (videti: Orlović, 2015b: 117). U Srbiji su se menjale ključne teme (EU, NATO, Kosovo i Metohija, Rusija i sl.) koje su kreirale parcijalne tematske rasepe po spoljnopolitičkim orijentacijama koje su se afektirale i u unutrašnju politiku. Iako deluje da je u pitanju samo tematska podela po spoljnopolitičkoj orijentaciji,

ovi rascepi imaju i vrednosnu i bihevioralnu osnovu u nizu drugih pitanja. Međutim sa podelom u SRS, kao nosiocem anti-EU politike, i nastankom SNS, koji deklarativno podržava evropske integracije, rascep oko pitanja članstva u EU se smanjivao. Ovaj proces doveo je i do situacije da su sazivi parlamenta sa više od 4/5 poslanika za EU integracije postali redovni. Svoj antisistemske status SPS i SRS su sve više gubile (Stojiljković, 2008: 297), pa se i polarizacija smanjivala oko velikih tema. SPS je prestao da bude antisistemska partija 2003. godine sa podrškom manjinskoj vladi, a SRS je takav status izgubio 2006. godine kada je podržao glasanje za novi Ustav (Orlović, 2011: 25). Sa potpunom dominacijom SNS-a i njihovom koalicijom sa nizom manjih partija deluje da se pokriva veoma širok spektar tema i profila partija, tako da su i mnogi rascepi izgubili značaj za partijsku kompeticiju. Jasnom linijom promena dominantnih društvenih rascepa menja se i partijski sistem Srbije. Srpski partijski rolerkoster, od sistema sa predominantnom partijom do polarizovanog pluralizma, pa ponovo sistema sa predominantnom partijom, govori nam u prilog uticaja u određenoj meri potpunih rascepa, a u značajnoj meri i parcijalnih rascepa na ovaj partijski sistem.

Odnos partijskog sistema i društvenih rascepa u Crnoj Gori takođe je imao svoje različite faze. Ono što je specifičnost Crne Gore je da se i sama komunistička struktura reformisala i prilagodila novonastalim okolnostima i tendencijama ka višepartizmu, pa su i predstavnici opozicije uključeni u predstavnička tela pre prvih izbora (Vukomanović, 2010: 93), tako je rascep stari-novi režim brzo izgubio značaj. Još pre uvođenja višepartizma, u toku antibirokratske revolucije 1989. godine, nova crnogorska elita pokazala je naklonost prema Miloševićevom režimu u Srbiji i na taj način odredila poziciju Crne Gore u narednom periodu (Džankić, 2013: 415).

Od početka utemeljen u partijskoj kompeticiji Crne Gore je rascep centar-periferija ili teritorijalno-kulturni rascep koji se ogledao u odnosu prema Beogradu, Srbiji i „srpskom pitanju“. Tako su nastala dva bloka partija – unitaristi i independisti tj. srpski i crnogorski blok partija (Vukomanović, 2010: 94). U ovakvom odnosu snaga gde je NSCG bila prosrpska, a LSCG procrnogorska opcija, DPS kao najjači akter bio je klatno koje je u prvim godinama bio bliži prvoj opciji, ali su prelivanja i konačni slom u DPS-u 1997. godine okrenuli DPS na stranu procrnogorske i independističke opcije (Goati, 2013: 116), a drugo krilo kao SNP ostalo je unionističko. Kompletan paradoks obesmislio je ekstremne opcije u ovom rascepu sa koalicijom NSCG i LSCG (1996) koji je poziciju centra DPS proširio i dao veliki prostor za potpunu prevlast. Ova osa ili rascep nastavio je da živi i u narednim godinama, čak i po osamostaljivanju Crne Gore u svim izbornim procesima. Sa pravom se može tvrditi da je taj rascep ključni u partijskom sistemu Crne Gore, a u prvim godinama po referendumu uticao je na porast DPS-a i slabljenje unionista, podele u njihovim redovima i nastanak novih partija te orijentacije (Milošević, 2011: 35).

Crna Gora ima duboke društvene podele po pitanju jezika, crkve i istorijskog nasleđa (dinastije, bjelaši i zelenaši i sl.) (detaljnije u Džankić, 2013: 420–425). Ono što je evidentno je da u zemljama poput Crne Gore, gde imamo nezavršen proces izgradnje nacije i države, etno-nacionalni rascep igra ključnu

ulogu u partijskoj kompeticiji (Džankić, 2013: 426), a rasepi druge prirode (socio-ekonomski i drugi), iako imamo podelu na siromašniji sever i bogatiji jug, ne igraju ulogu u partijskom opredeljenju. Etnička distanca u Crnoj Gori ima kontinuitet, iako bi trebalo da je na relaciji Crnogorci-Srbi dosegla svoj maksimum u godini referenduma (2006), u desetogodišnjem periodu nakon toga ne pokazuje neki značajniji pad (Bešić, 2019: 11).

Takođe, crnogorsko društvo ima podele i po pitanju pripadnosti pravoslavnoj crkvi (SPC-CPC) kao jednim otvorenim procesom gde vlasti Crne Gore vide veliki problem u SPC kao faktoru koji ugrožava suverenitet države. Jedna od važnih podela u Crnoj Gori je i po pitanju članstva u NATO-u i odnosa prema Ruskoj Federaciji, ali se i ove podele kao i prethodne dele na dva pola sa malim prostorom za izgradnju društvenog konsenzusa. Predominacija DPS-a od početka višepartizma, uz raširen klijentelizam, proizvodi partijski sistem sa predominantnom partijom koji deluje veoma teško promenljiv. Teme klijentelizma i korupcije takođe su delile društvo u Crnoj Gori, ali prvenstveno kao tema opozicionih aktera protiv vlasti, tako da su tematske podele uklopljene u veliki rasep u Crnoj Gori.

Početak višepartizma u Makedoniji imao je standardnu početnu konfuziju „ko je ko?“ na političkoj sceni, ali je već sa prvim izborima bilo jasno da postoji rasep komunizam-antikomunizam i to sa nosiocima u vidu SDSM, kao sukcesora komunista, i VMRO-DPMNE, duboko utemeljene partije u nacionalnom pokretu Makedonaca, koji je period socijalističke republike smatrao ilegalnim (Dokmanović, 2011 prema Panov & Taleski, 2014).

Ipak u sveopštem trendu liberalnih vrednosti u postkomunističkim zemljama, ove partije su pokušale da zauzmu što šire, sveobuhvatne pozicije (Panov & Taleski, 2014), pa je ideološki rasep levo – desno postao izlišan, kao i odnos na relaciji stari-novi režim. Ono što je ipak evidentno je da su birači VMRO-DPMNE naklonjeni patriotizmu, zaštiti nacionalnih interesa, religiji i sl., dok su birači SDSM naklonjeni sekularizmu, internacionalizmu itd. (Hristova, 2010), tako da rasep tradicionalisti – modernisti postoji i bitno utiče na partijsku kompeticiju.. U Makedoniji je zbog demografske strukture, pa i kasnijih ustavnih i mirovnih rešenja, etnički rasep postao dominantan. Partijski sistem se deli na makedonske velike partije (VMRO-DPMNE, SDSM) i albanske male partije (DUI, DPA), koje su nužni partneri u formiranju vlade. Kako su utvrdili Panov i Taleski, kao i u većem delu postkomunističkih zemalja, socio-ekonomski faktori ne utiču dominantno na mobilizaciju glasača ili partijsko opredeljivanje (Panov & Taleski, 2014), već to prvenstveno čini etnička pripadnost, a onda u okviru svoje etničke grupe deluju drugi rasepi koji su navedeni. Iako su etničke tenzije na relaciji Makedonci-Albanci veoma česte, jasna utemeljenost potpunog etničkog rasepa ne utiče na promene u partijskom sistemu, nego pokazuje njegovu trajnost. Promene se temelje na unutaretničkim previranjima među partijama, koja su najčešće motivisana tematskim podelama. Korupcija je bila jedna od ključnih tema u smeni vlasti Nikole Gruveskog, a ni nove vlade SDSM nisu imune na probleme sa korupcijom. U većini partijskih sistema se pokazuje da tematske podele, koje često budu i u samo jednom izbornom ciklusu, mogu

značajno da utiču na promene u partijskom sistemu, dok trajni potpuni rascepi održavaju ukorenjene podele.

Zaključak

Uporedna analiza uticaja partijskih sistema zemalja bivše SFRJ kroz prizmu društvenih rascepa pokazala je važnost društvenih odnosa i rascepa na partijsku kompeticiju. S obzirom da se prednost u uticaju često stavlja na institucionalni okvir, u ovoj analizi smo uvideli nedvosmislenu liniju kretanja u partijskim sistemima koja prati različite i druge uticaje, pre svega strukturne i vrednosne, koji zajedno čine potpune i parcijalne rascepe. Društveni rascepi u osnovi su bazirani na društvenoj strukturi, ali su se redefinisane teorije društvenih rascepa izmestile i ka drugim poljima. Postavljeni cilj uporedne analize ovih partijskih sistema pokazuje nam značaj smanjene polarizacije i društvenih rascepa na umerenost politika koje vode relevantne političke partije. Dok su neki partijski sistemi duboko ukorenjeni u podelama i rascepima, kao što je partijski sistem Crne Gore, drugi se sa promenom rascepa mogu menjati u manjoj (Hrvatska) ili većoj meri (Srbija). Partijski sistem koji se ne menja u osnovi, iako se menjaju partije, kakav je primer Slovenije, dovodi nas do zaključka da postojanje društvenog konsenzusa doprinosi manjim promenama partijskog sistema. Specifičnost slučaja partijskog sistema BiH je u nepostojanju konsenzusa ali i nemogućnosti promena, koje su duboko ukorenjene kako u društvenim rascepima, tako i u institucionalnim okvirima. Nešto slično je i u Makedoniji, uslovljeno institucionalnim aranžmanom prouzrokovanim velikim etničkim podelama i sukobima, pa se polje partijskih promena odvija između dve najjače partije većinskog naroda na različitim pogledima u odnosu na druge teme i pitanja.

Kao važan zaključak nameće se i priroda samih društvenih rascepa, a pre svega radi se o njihovoj trajnosti, intenzitetu i celovitosti (potpuni vs parcijalni). Kada je reč o etničkim rascepima, njihova priroda je teško promenljiva posebno jer se temelji i na različitim pogledima na zajedničku istoriju, tradiciju i poreklo. Nepostojanje osnovne saglasnosti po ovim pitanjima duboko ih konzervira i ostavlja trajne uticaje i na politički, pa i na partijski sistem. S druge strane, promenljivi rascepi (ekonomski, oko pitanja članstva u EU, oko pogleda na stari režim u Jugoslaviju) gube svoj značaj sa protokom vremena i promenama na ovim poljima, pa samim tim imamo i veće mogućnosti promena partijskih sistema. Populistički izazovi u poslednjoj deceniji nametnuli su određene dileme, ali su populistički narativi i pre nastajanja novih obrazaca (migracije, kriza i sl.) bili deo političkog života u ovim studijama slučaja, u većoj ili manjoj meri zavisno od studije slučaja. Ipak, kao najvažniji zaključak može se istaći da su identitetska pitanja u osnovi dominantna za politički život u zemljama bivše SFRJ i da zavisno od njihovog opsega zavisi i priroda partijske kompeticije i partijskih sistema. Pored potpunih rascepa, u zemljama bivše SFRJ evidentni su i uticaji parcijalnih rascepa koji se baziraju na tematskim podelama i čiji se uticaj evidentno reflektuje i na partijske sisteme.

Literatura

- Alexander, Jeffrey C. 1984. Social-Structural Analysis: Some Notes on Its History and Prospects. *The Sociological Quarterly*, Vol. 25, No. 1, pp. 5–26.
- Bagić, Dragan. 2007. Društveni rascjepi i stranačke preferencije na izborima za Hrvatski sabor 2003. godine. *Politička misao*, Vol. XLIV, br. 4: 93–115.
- Bartolini, Stefano & Mair, Peter. 1990. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berglund, Sten & Joakim Ekman. 2010. Cleavages and Political Transformations, in: Stefan Immerfall & Göran Therborn, (ed.) *Handbook of European Societies: Social Transformations in the 21st Century*, Berlin: Springer.
- Beyme von, Klaus. 1996. *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Basingstoke: Macmillan.
- Bešić, Miloš. 2019. Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti, *Stanovništvo*, No. 57 Vol. 1, 1–25.
- Čuković, Aleksandar. 2013. Partijski sistem Bosne i Hercegovine, *Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socio-economic Development*, Vol. 2, No. 4: 375–388.
- Deegan Krause, Kevin. 2013. Full and partial cleavage, in: Berglund, Ekman, Deegan Krause & Knutsen (ed.) *Handbook of political change in Eastern Europe*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Deegan Krause, Kevin. 2015. Potpuni i parcijalni rascjepi u post-komunističkim društvima, *Srpska politička misao*, posebno izdanje, str. 35–56.
- Dolenec, Danijela. 2012. The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy?, *Politička misao*, Vol. 49, No. 5: 69–88.
- Dolenec, Danijela. 2013. *Democratic institutions and Authoritarian rule in Southeast Europe*. Colchester: ECPR Press.
- Džankić, Jelena. 2013. Cutting the mists of the Black Mountain: Cleavages in Montenegro's divide over statehood and identity. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 41, No. 3: 412–430.
- Epstein, Leon D. 1980. *Political parties in Western democracies*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Fink-Hafner, Danica. 2006. Strankarski sistem u Sloveniji: od prikirte k transparent bipolnosti, u: Lutovac, Zoran (ur.) *Političke stranke i birači u zemljama bivše Jugoslavije*. Beograd: Fridrih Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Fink-Hafner, Danica; Alenka Krašovec. 2006. Ideološko-politički rascjepi u slovenskoj stranačkoj areni poslije 1989. godine, u: Fink-Hafner, Danica; Pejanović, Mirko (ur.), *Razvoj političkog pluralizma u Sloveniji i Bosni i Hercegovini*. Ljubljana, Sarajevo: Založba FDV, Fakultet političkih nauka.
- Fink-Hafner, Danica; Krašovec, Alenka. 2011. The Stability of The Slovenian Party System: Reasons for The Success or Failure of New Parties. Paper presented

- at the section on “The State of Democracy in Europe”, panel “Political Parties and Democratic Consolidation in Central European Countries”. Reykjavik: 6th ECPR General Conference at the University of Iceland.
- Giddens, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory*. London: MacMillan.
- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goati, Vladimir. 2013. *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2003*. Beograd: NDI, Centar slobodne izbore i demokratiju.
- Henjak, Andrij. 2017. Institutional Trust and Democracy Satisfaction in Croatia: Partisanship– Versus Outcome–Driven Evaluations, *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 17 No. 3: 343–363.
- Henjak, Andrija. 2010. Political Cleavages and Socio-economic Context: How Welfare Regimes and Historical Divisions Shape Political Cleavages, *West European Politics*, No. 33, pp. 474–504.
- Hristova, L. (2010). Left and right in the postcommunist Countries. *New Balkan Politics* Issue 12: 1–14.
- IFES, 2003. Slovenia EU/NATO Referendum March 23 2003. Dostupno na: <http://www.electionguide.org/elections/id/39/> (25.1. 2020.)
- Infomedija Balkan. 2018. *Dušan Šehovac: Ko je rekao i slagao „Bili smo i ostaćemo zajedno u našoj BiH u Jugoslaviji*. Dostupno na: <http://www.infomediabalkan.com/dusan-sehovac-ko-je-rekao-i-slagao-bili-smo-i-ostacemo-zajedno-u-nasoj-bih-u-jugoslaviji> (22.1.2020.).
- Kasapović, Mirjana. 1996. *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Kitchelt, Herbert. 1992. The Formation of Party Systems in East-Central Europe, *Politics & Society*, Vol. 20, issue 1, pp. 7–50.
- Kitchelt, Herbert. 1995. The Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies, *Party Politics*, Vol.1 No. 4. pp. 447–472.
- Knutsen, Oddbjørn & Elinor Scarbrough. 1995. Cleavage Politics, in: Jan Van Deth, (ed.) *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Komšić, Jovan; Pantić Dragomir; Slavujević Zoran. 2003. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Krašovec, Alenka; Haughton, Tim. 2014. Privlačnost novog: nove stranke i promjena stranačkog sustava u Sloveniji. *Političke analize*, No. 19: 48–53.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lewis, Paul. 2008. *Party system institutionalisation in East-Central Europe: empirical dimensions and tentative conclusions*. Rennes: European Consortium for Political Research.
- Lijphart, Arend. 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, Seymour, M.; Rokkan, Stein. 1967. Cleavage structures, party systems, and voter alignment: an introduction, u: Lipset, Seymour, M; Rokkan, Stein (ur.) *Party system and voter alignments: cross-national perspectives*. New York: Free Press.

- Lučić, Ivica. 2008. Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40, No. 1: 108–140.
- Mainwaring, Scott. 1998. Party Systems in the Third Wave. *Journal of Democracy*, Vol. 3/98: 67–81.
- Mainwaring, Scott; Scully, Timothy. 1995. *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford: Stanford University Press.
- Mainwaring, Scott; Torcal, Mariano. 2005. *Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization*. Notre Dame: The Helen Kellogg Institute for International Studies.
- Mair, Peter. 1993. *How, and why, newly-emerging party systems may differ from established party systems*. Paper for Conference on The Emergence of New Party Systems, Bristol: Centre for Mediterranean Studies Bristol University.
- Marković, Goran. 2016. Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine, u: Pejanović, Mirko; Šehić, Zijad. (ur.). *Zbornik radova: Simpozij: Daytonski mirovni sporazum i budućnost BiH*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Markowski, Radoslaw. 2000. *Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers*. Conference Rethinking Democracy in the New Millennium. Houston: University of Houston.
- Morlino, Roberto. 1995. Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe., in: Gunther, Richard; Diamandouros, Nikiphoros, P; Puhle, Hans; Jurgen, *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Milošević, Milena. 2011. *The Effects of Electoral Systems and Social Cleavages on Party Systems of Serbia and Montenegro*. Athenas: National and Kapodistrian university of Athens.
- Nakarada, Radmila. 2016. Uvodno izlaganje: O problemima tumačenja raspada SFRJ, u: Tepšić, Goran; Džuverović, Nemanja; Nakarada, Radmila (ur.), *Interpretacija jugoslovnskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*. Beograd: Fakultet političkih nauka Centar za studije mira.
- Orlović, Slaviša. 2008. *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Orlović, Slaviša. 2011. Partijski sistem Srbije, u: Orlović, Slaviša (ur.) *Partije i izbori – 20 godina*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju.
- Orlović, Slaviša. 2011b. Konsolidacija demokratije u Sloveniji i Srbiji – uporedna analiza. *Politički život*, br. 3/2011: 49–65.
- Orlović, Slaviša. 2015. *Partije i partijski sistemi – teorijski-analitički okvir*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka.
- Orlović, Slaviša. (2015b). Društveni rascjepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije, u: Stojanović, Đorđe; Spasojević, Dušan; Stojiljković, Zoran. *Srpska politička misao – posebno izdanje*. Beograd: Institut za političke studije: 103–125.

- Panov, Trajche, Taleski, Dane. 2014. *What drives political divisions in the Republic of Macedonia? Social structures, attitudes or perceptions of communist past as basis for political divisions*. Paper prepared for presentation at the Political Behavior Working Group. Budapest: CE University.
- Parsons, Craig. 2007. *How to Map Arguments in Political Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Pavlović, Dušan; Antonić, Slobodan. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000*. godine. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Pepič, Ivan; Raos, Višeslav. 2015. Komparacija konsocijacijske i centrifugalne demokracije: Švicarska i Bosna i Hercegovina. *Politička misao*, Vol. 52, br. 3: 105–129.
- Pleškovič, Boris, Sachs, Jeffrey. 1994. Political Independence and Economic Reform in Slovenia, u: Blanchard, Olivier, J.; Froot, Kenneth. A.; Sachs, Jeffrey (ur), *The Transition in Eastern Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pridham, Geoffrey; Lewis, Paul. 1996. Introduction: Stabilising fragile democracies and party system development, u: Pridham, Geoffrey; Lewis, P. (ed.) *Stabilising fragile democracies: Comparing new party systems in Southern and Eastern Europe*, New York: Routledge.
- Puhalo, Srđan. 2009. Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Santova, Katarina. (2013). Intergroup Cleavages A Study of Bosnia and Herzegovina. Seminar paper. Dostupno na: <https://fu-berlin.academia.edu/KatarinaSantova> (25.2.2020.)
- Sartori, Đovani. 2002. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.
- Spasojević, Dušan. 2008. Odmrzavanje „zamrznute hipoteze“ – novi pristup socijalnim rascjepima. *Godišnjak*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Vol. 1/2008: 225–237.
- Spasojević, Dušan. 2015. Socio-strukturna paradigma u političkoj nauci. *Srpska politička misao*, posebno izdanje.
- Stojiljković, Zoran. 2008. *Partijski sistem Srbije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Stoll, Heather. 2010. Elite-Level Conflict Salience and Dimensionality in Western Europe: Concepts and Empirical Findings, *West European Politics*, 33, pp. 445–473.
- Sztompka, Piotr. 1979. *Sociological Dilemma: Toward a Dialectic Paradigm*. New York: Academic Press.
- Tavits, Margit. 2008. Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies. *British Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 1: 113–133.
- Ustav BiH. 1995. Dostupan na: <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/ustav-bosne-i-hercegovine.html> (21.1.2020.).
- Večernji list, 2018. *Ni Slovenija ne može bez svojih komunista*. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/ni-slovenija-ne-moze-bez-svojih-komunista-1250178>(22.1. 2020.)

- Vučičević, Dušan. 2012. Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji. *Politička revija*, Vol. 2/2012, 31–65.
- Vukomanović, Dijana. 2010. *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Whitefield, Stephen, Robert Rohrschneider. 2009. Understanding Cleavages in Party Systems: Issue Position and Issue Saliency in 13 Post-Communist Democracies, *Comparative Political Studies*, No. 42, pp. 280–313.
- Zakošek, Nenad, 1998. Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača, u: Kasapović, Mirjana; Šiber, Ivan; Zakošek, Nenad (ur.), *Birači i demokracija*. Zagreb: Alinea.
- Zakošek, Nenad, Čular, Goran. 2003. *Ideological Cleavages and Party Preferences: The Case of Croatia*. Paper prepared for the Panel #19: 'Cleavage Development: Causes and Consequences' at the European Consortium of Political Research's Joint Session of Workshops, 28. 3 – 2. 4. Edinburgh: European Consortium of Political Research's.